

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 123.1:159.947.2:241.11

О.О. Кваша

СВОБОДА ВОЛІ ТА ІНШІ ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ В ОБГРУНТУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕЇ

В статті обґрунтовано, що детермінізм, причинність, свобода волі, необхідність та випадковість визначають поведінку особи та підстави відповідальності за неї. В основі поняття "свобода волі" лежить взаємозв'язок понять "воля" і "свобода вибору". Вибір людиною певного варіанту поведінки (у тому числі злочинного-незлочинного) детермінований як зовнішніми обставинами, так і внутрішнім світоглядом.

Ключові слова: *свобода волі, причинність, детермінізм, свобода вибору, необхідність, випадковість.*

В статье обосновано, что детерминизм, причинность, свобода воли, необходимость и случайность определяют поведение человека и основания ответственности за нее. В основе понятия "свобода воли" лежит взаимосвязь понятий "свобода" и "свобода выбора". Выбор человеком определенного варианта поведения (в том числе преступного-непреступного) детерминирован как внешними обстоятельствами, так и внутренним мировоззрением.

Ключевые слова: *свобода воли, причинность, детерминизм, свобода выбора, необходимость, случайность.*

The article substantiates that determinism, causality, free will, necessity and chance determines human behavior and the reasons responsible for it. At the heart of the concept of "free will" is the relationship of concepts of "freedom" and "freedom of choice." The choice of a particular variant of human behavior (including criminal, unassailable) as a deterministic external circumstances and domestic outlook.

Key words: *free will, causality, determinism, freedom of choice, necessity, chance.*

Питання про детермінізм, причинність, свободу волі, необхідність та випадковість та їх зв'язок із відповідальністю не має уніфікованого рішення у кримінальному праві, як не існує єдності позицій щодо сутності цих понять у філософії. Фундаментальна та комплексна проблема співвідношення цих понять через складність та множинність підходів до її вирішення потребує теоретичного осмислення на кожному етапі розвитку людства. На всіх щаблях розвитку цивілізації існували власні тлумачення свободи волі і необхідності, причинності та детермінізму, які залежали від світоглядних і культурних особливостей відповідних історичних періодів.

Філософи констатують, що питання про те, існує чи ні "свобідна воля" в людини, внаслідок його особливої важливості, завжди був одним із самих спірних питань в галузі філософії і науки взагалі [4, с. 1], хоча "детермінізм - свобода волі - це вісь, навколо якої обертається весь світ нашої культури" [13, с. 27]. Вирішення цієї проблеми має ключове значення для встановлення підстав відповідальності в кримінальному праві, а також проблема свободи волі вирішується юристами в сенсі визначення ступеня незалежності і самостійності людської поведінки, її залежності від зовнішніх факторів. Історія розвитку юридичної думки свідчить, що не можливо вирішити проблему причинності злочинної поведінки без вирішення проблеми співвідношення свободи волі, необхідності і детермінізму.

Значний внесок у розробку вказаної проблеми внесли правознавці С.Р. Багіров, С.О. Єфремов, М.І. Ковальов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Г. Макашвілі, В.Б. Малінін, П.С. Матишевський, В.А. Мисливий, А.А. Музика, В.А. Нерсисян, А.А. Піонтковський, І.С. Самошенко, Т.Л. Сергеева, О.Б. Сахаров, М.Д. Сергієвський, О.Я. Светлов, М.С. Таганцев, А.А. Тер-Акопов, Г.В. Тімейко, А.Н. Трайнін, Т.В. Церетелі, М.Д. Шаргородський, О.Л. Тимчук, С.Д. Шапченко, М.П. Яблоков, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та ін. Так, український вчений Б.С. Волков у праці "Детерміністична природа злочинної поведінки" наголошує, що проблема співвідношення необхідності, випадковості і свободи, детермінізму і відповідальності займає особливе місце в характеристиці антисуспільної поведінки [2, с. 44].

Серед філософів досліджували аналізовані категорії М. Глибоківський, М.О. Парнюк, М.М. Пилипенко, А.А. Бекбоев, М.О. Булатов, О.П. Донченко, Н.О. Мещерякова, В.А. Марков, О.О. Маслак, В.В. Кизима, Е.П. Причепій та інші. Водночас не проводився комплексний аналіз філософських категорій свободи волі, необхідності, детермінізму

та їх взаємозв'язку, а також впливу на вирішення кримінально-правових проблем, що і є метою даної статті.

У філософії відповідальність є одним із елементів структури, яка визначає ступінь свободи та основний напрямок поведінки людини [8, с. 63]. Філософія дає можливість вирішити питання, чому людина повинна нести відповідальність за свої вчинки. У праві переважно підтримується теза, що соціальною підставою для покладання на людину відповідальності за її поведінку служить свобода волі. Ще у 4-5 ст. Августин вперше у філософії звернув увагу на проблему особистості (персони) і свободної волі, як її сутнісної властивості [12, с. 28]. Сучасна вітчизняна вчена О.П. Донченко пропонує визначення свободи як основної особистісно-соціальної передумови кримінально-правової відповідальності, яка в такому разі спроможна виступати засобом впливу на свідомість і волю людей, тим самим визначаючи міру їх свободи у майбутньому [5, с. 6].

Закономірно, що майже у всіх підручниках з кримінального права глава чи розділ, присвячений поняттю та підставам кримінальної відповідальності, починається з розкриття філософського аспекту підстав кримінальної відповідальності, який передбачає звернення до протилежних в історії філософії концепцій з проблематики обумовленості поведінки людини та свободи її волі – індетермінізму та детермінізму [9, с. 723]. Отже, слід насамперед вирішити питання співвідношення на філософському рівні питань детермінізму та свободи волі. Саме ця проблема – детермінізм і свобода волі, виявляється як основна проблема, основне питання всієї новоєвропейської філософії, і коли філософія розуміється як теоретична душа культури, і коли ми бачимо в ній усвідомлення людиною світу і самого себе [13, с. 4].

Інтерпретація свободи волі на різних етапах розвитку цивілізації породила три основні підходи. Індетермінізм полягає у визнанні абсолютної, нічим не обмеженої свободи волі, що і визнається причиною злочинної поведінки людини. Визнаючи абсолютну свободу волі, індетерміністи вважали, що не можуть вважатися злочинними ті дії, які вчинені людиною за відсутності вільного волевиявлення. Тому обґрунтування засудження особи за вчинений злочин полягає в порочності цієї злої свободної волі злочинця. Позиції індетермінізму, філософським підґрунтям якого було вчення Канта і Гегеля, у юридичній науці відстоювали науковці В.Спасович, С. Будзінський. Опонентом такого підходу в історії вітчизняної кримінально-правової думки був М.С. Таганцев, який зазначав: якщо ми визнаємо

непідпорядкованість людських дій закону причинності, як закону всіх кінцевих явищ, то ми можемо говорити про помсту, відплату, не може йти мова про покарання як про юридичний інститут, про доцільність державної діяльності [18, с. 392]. Вчений вважав, що введення в законну формулу осудності ознаки свободи волі вносить в галузь кримінального права поняття, які викликають нескінченні суперечки і боротьбу у всіх галузях людського знання.

Згідно іншого підходу (механістичний детермінізм) вчинки людини повністю визначаються зовнішнім середовищем. Злочин як вчинок людини є неминучим, оскільки він уже визначений всіма попередніми подіями, які мали місце в житті цієї людини. Лаплас справедливо вважається найбільш яскравим виразником концепції механістичного детермінізму. Філософ вважав, що лише незнання тих зв'язків, які об'єднують закони природи із системою світу у цілому, примушує людей звертатися до "кінцевих" причин чи "випадку". Одним із положень механістичного детермінізму було ототожнення детермінізму з однозначною і необхідною причинною залежністю, уявлення про якісну "монодетермінованість" подій. Лаплас зазначав: "точні причини явищ більшою частиною або невідомі, або надто складні, щоб можна було піддати їх вирахуванню; крім того, їх дія часто порушується випадковими і непостійними причинами; але сліди його завжди залишаються на подіях, викликаних всіма цими причинами, і воно вносить в них зміни, які можуть бути визначені рядом спостережень" [11, с. 204-205].

Критикували позиції детерміністів окремі вчені, наголошуючи, що із самого початку своєї аргументації детерміністи роблять багато важливих помилок. Перш за все, вони не можуть знати такої великої кількості фактів, як говорять самі, ігнорують випадки протилежної якості і в кінцевих висновках вчиняють на основі неповної і недосконалої аналогії, тобто довільно. У своїх міркуваннях детерміністи випускають з виду, що явища життя людського - не те саме, що явища світу фізичного [4, с. 10, 14]. Подібної точки зору притримуються і окремі правознавці: "детермінованість людської поведінки має зовсім інші підстави, ніж ті, які діють в природі" [2, с. 49]. В кримінології така позиція веде до фаталізму і теорії "небезпечного стану" [10, с. 19].

Водночас, не слід протиставляти свободу і необхідність, детермінізм та індетермінізм, бо вони існують у взаємодії та взаємозалежності. Зауважимо, що причинність - це не єдина форма зв'язку між явищами. Причинність - один з моментів універсального зв'язку предметів і

явищ світу, який полягає в утворенні або породженні одними предметами і явищами – причинами інших – наслідків [23, с. 523]. Отже, ми підійшли до розгляду філософського підходу, в основі якого лежить причинна обумовленість вчинків і відносна свобода волі, – діалектичний матеріалізм, який отримав найбільшу підтримку у вітчизняній юридичній науці. Детермінізм має складний характер. Зовнішні обставини впливають на людину лише проходячи через її свідомість, відповідно злочин є причинно пов'язаним вибором поведінки із свідомістю, психічними і разом з тим зовнішніми обставинами. Отже, як зауважує В.М. Кудрявцев, цей детермінізм не є механічна, однозначна залежність Лапласа [10, с. 120]. Американський вчений Дж. Уолд відзначав: "Насправді яне бачу істотної несумісності між повним детермінізмом і свободою волі. Поведінка може бути цілком детерміновано, але звичайно, вона цілком непередбачувана" [19, с. 74]. Фактично це означає, що вільною визнаєтьсябудь-яка поведінка, причина якої не відома. Свобода волі дорівнює непередбачуваності.

У дійсності значна кількість детермінант, що впливає на поведінку людини, має багато специфічного і випадкового. Відповідно вчені аналізують взаємозв'язок понять "детермінізм і свобода волі", "необхідність і випадковість", при чому не лише у філософії, але й у кримінальному праві. Випадковість не просто протистоїть необхідності, але й виступає як форма її прояву, важливий елемент у процесі розвитку. Межі необхідного і випадкового рухливі, і стосовно людської поведінки необхідне і випадкове міняються місцями залежно від об'єктивних подій і фактів. На перший погляд, свобода і випадковість – поняття відмінні, не пов'язані. Разом з тим існує поняття, що їм протистоїть, і відповідно – об'єднує, оскільки протилежним феноменом свободі і випадковості є необхідність. Якби не було випадковості, не було б і свободи волі [17, с. 41]. Хоча не всі філософи протиставляють свободу і необхідність. Д. Юм свободу визначав як усвідомлену (пізнану) необхідність людської природи. Юм заперечував об'єктивний характер причинності. Саме юмівська філософія підготувала вихід до тлумачення Канта про необхідність і людську свободу. За Кантом, в природі все детерміновано і немає безпричинних подій, тому, здавалося б, усе завжди можна списати на "об'єктивні обставини". Однак людина практично завжди знає, що в тій чи іншій ситуації могла вчинити іншим чином, і тому відчуває відповідальність за свої дії. Кант зазначав, що у цьому відношенні розумна істота може з повною підставою сказати про кожен свій вчинок, що порушує закон, що во-

на могла б і не вчинити його, хоча як явище цей вчинок в часі достатньо визначений і остільки неминуче необхідний ...Кант не є прибічником абсолютного детермінізму. Незважаючи на повну підлеглість людини законом природи, "можна стверджувати при цьому, що людина вільна" [7, с. 426-428], а "природа принаймні не суперечить вільній причинності – ось те єдине, що ми могли вирішити і що було важливе для нас" [7, с. 495].

Насамперед, коли ми говоримо про тісний зв'язок свободи волі і необхідності, йдеться про філософів Нового часу. Бекон поглибив розуміння свободи, вважаючи її пануванням людини над природою на підставі пізнання природньої необхідності, законів. Він пов'язував свободу не лише з пізнанням необхідності, законів, явищ, але і з практикою, як і Спіноза, який пов'язуючи свободу і необхідність, заперечував абсолютну свободу волі [14, с. 30, 34]. Д. Прістлі в своїй праці "філософське вчення про необхідність" захищав тезу про сумісність необхідності і свободи, виступав проти абсолютної свободи: "будь-яка дія людей не може мати місця без адекватної йому причини" [15, с. 89]. Німецький філософ Л. Фейрбах також вважав, що людина може досягнути свободи лише через необхідність. Необхідними вважав лише ті умови існування, які відповідають внутрішній сутності суб'єкта. Людина вчиняє вільно, коли вона вчиняє необхідно. Лише тоді вчинок людини являє переконливий, адекватний і точний вираз її сутності [20, с. 268]. Причинні зв'язки визначають необхідність тих чи інших подій, явищ і вчинків. Вольтер відзначав: "Все пов'язане між собою, все необхідно... Людина вільна, коли вона може виконувати свої бажання, але вона не вільна у своїх бажаннях; вона не може бажати без причини" [3, с. 18].

У взаємозв'язку аналізовані поняття свободи і необхідності глумачаться і в сучасних філософських словниках [1, с. 442; 22, с. 397]. Отже, вчені категорію необхідності розглядали у взаємозв'язку з такими категоріями як "причинність", "випадковість", "необхідність" і "свобода".

В етиці "свобода" пов'язана з наявністю свободи волі людини. Свобода є такою філософською категорією, яка відображає одну з властивостей діяльності людини – співвідношення між об'єктивними законами природи і суспільства і опанування ними завдяки свідомій діяльності. Суспільство як величина колективна складається із окремих одиниць; якщо ж життя цілого обумовлюється тільки впливом цих "загальних причин", то зрозуміло, що і кожна особистість не мо-

же втримати своєї самостійності і позбавляється самого дорогої зо всіх своїх властивостей, а саме "свободи волі". Разом з тим, слід визнати, що людський вчинок у відриві від свободи немає ніякого значення [24, с. 161].

Свобода полягає в можливості вибору. Без вибору немає свободи, без свободи немає відповідальності. В усіх галузях юридичної науки преуважує такий підхід. Вибір означає наявність ще хоча б одного варіанту поведінки, крім того, який обрала особа в конкретній ситуації. Якби ніхто не міг вчинити по-іншому, то не було б свободи вибору, а без свободи - відповідальності. Філософ М. Глубоківський відзначав, що немає жодної людини, - будь вона молодою чи старою, нерозумною чи розумною, невігласом чи освіченою, первісним дикуном чи філософом, - яка б не усвідомлювала, що, хоча вона підкоряється різним спонуканням, потягам бажань і пристрастей, однак могла б діяти інакше. Усвідомлення свободи волі є факт незаперечний, загальний, непорушний закон людської природи [4, с. 19].

У зв'язку із вищенаведеним не можна погодитись із І.С. Самошченко у тому, що при обґрунтуванні кримінальної відповідальності не потрібно виходити із філософського розуміння свободи, бо свобода у сенсі вибору рішення - це хоча і існуюча, але інша свобода [17, с. 37-40]. Багато вчених заперечує проти цієї позиції: специфічну форму прояву не можна відривати від загального положення, а отже категорія свободи волі в кримінальному праві, хоча і має свою специфіку, в принципі містить всі встановлені філософією закономірності [21, с. 12].

Свободу волі можна розуміти як наявність можливості вільно обирати лінію поведінки. Особа відповідає перед суспільством, державою за свої вчинки саме тому, що у неї була можливість обирати варіант поведінки з урахуванням вимог закону, інтересів інших членів суспільства і держави, однак особа такою можливістю знехтувала і обрала спосіб поведінки, що суперечить правам і законним інтересам інших суб'єктів суспільних відносин, і тому заборонений законом. Якщо людина не мала свободи вибору поведінки, то вона не може нести відповідальність за свою поведінку. Воля у взаємозв'язку зі свободою вибору виражається у понятті "свобода волі" [16, с. 133]. Разом з тим, вибір людини - вчинити злочин або утриматися від цього, детермінований як зовнішніми обставинами, так і внутрішнім світоглядом. Злочин, вчинений людиною, детермінований також її свідомістю, і об'єктивною дійсністю, яка переломлюється через внут-

рішній світ людини. Лише за наявності свідомого вибору злочинного шляху досягнення поставленої мети, коли існують інші шляхи, є підстава застосування з боку держави до такої особи кримінальної відповідальності. Відповідно кримінальна відповідальність людини за вчинене нею суспільно небезпечне діяння заснована на тому, що її поведінка детермінується не поза нею, а проходячи через її свідомість і волю.

Отже, ми дійшли висновку, що детермінізм, причинність, свобода волі, необхідність та випадковість визначають поведінку особи та підстави відповідальності за неї. Свободу волі слід розуміти як наявність можливості вільно обирати той чи інший варіант поведінки. Відповідно в основі поняття "свобода волі" лежить взаємозв'язок понять "воля" і "свобода вибору". Вибір людиною певного варіанту поведінки (у тому числі злочинного-незлочинного) детермінований як зовнішніми обставинами, так і внутрішнім світоглядом.

Використана література:

1. Булатов М.О. Філософський словник / М.О. Булатов. – К.: СтилоС, 2009. – 575 с.
2. Волков Б.С. Детерминистическая природа преступного поведения / Б.С. Волков. – Казань: Изд-во Казан-го ун-та, 1975. – 110 с.
3. Вольтер. Избранные страницы / пер. с фр. Н. Хмельницкой – СПб.: Типография Акционерного Общества Типографского Дела в Санкт-Петербурге, 1914. – 202 с.
4. Глубоковский Н. Свобода и необходимость (противьдетерминистов) / Н. Глубоковский. – Х.: Типография Окрежного Штаба, 1888. – 50 с.
5. Донченко О.П. Свобода як категорія права : автореф. дис на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 "філософія права" / О.П. Донченко. – Одеса, 2010. – 22 с.
6. Заглада В. Про розвиток природничо-наукових уявлень про випадковість // *Sententiae*. Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства). – 2007. – Випадковість в сучасному світі: діалог науки, релігії, культур. – Вінниця: Універсум. – С. 33-43.
7. Кант И. Сочинения в 6-и томах / Под общ. Ред. В.Ф. Асмуса, А.В. Гульги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль. – Том 4. – Ч. 1. – 1965. – 544 с.
8. Косолапов Р. И. Свобода и ответственность / Р. И. Косолапов, В. С. Марков. – М.: Политиздат, 1969. – 95 с.
9. Кримінальне право. Загальна частина: Підручник / За ред. А.С. Веніцького, В.С. Гусласького, О.О. Дудорова, Б.Г. Розовського. – К.: Істина, 2011. – 1112 с.

10. Кудрявцев В.Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения) / В.Н. Кудрявцев. - М.: Юрид. лит., 1968. - 176 с.
11. Лаплас П. Опыт философии теории вероятностей. Популярное изложение основ теории вероятностей и ее приложений / П. Лаплас. - М.: Типо-лит. Кушнерев, 1908. - 208 с.
12. Маслак О.О. Августиніанство в контексті західної ідеї права / О.О. Маслак // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. - Випуски 76-79. - 2006. - С. 27-29.
13. Мещерякова Н.А. Детерминизм в философском рационализме: от Фалеса до Маркса / Н.А. Мещерякова. - Воронеж: Изд-во Воронеж-го гос. ун-та, 1998. - 168 с.
14. Пилипенко Н.В. Диалектика необходимости и случайности / Н.В. Пилипенко. - М.: Мысль, 1981. - 263 с.
15. Пристли Д. Избранные сочинения / С предисловием Л. А. Ческиса. - М., 1934. - 390 с.
16. Рубцов Н.И. Соотношение объективного и субъективного в социальной детерминации воли и свободы выбора / Н.И. Рубцов // Принцип детерминизма. Под ред. Я.Ф. Аскина. - Маратов: Изд-во Саратов ун-та, 1983. - С. 132-138.
17. Самощенко И.С. Свобода воли и ее значение для правильного регулирования общественных отношений / И.С. Самощенко // Советское государство и право. - 1963. - № 12. - С. 37-40.
18. Таганцев Н.С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая / Таганцев Н.С. - Т. 1. - СПб, 1902. - С. 392.
19. Уолд Дж. Детерминизм, индивидуальность и проблема свободы воли / Дж. Уолд // Наука и жизнь. - 1967. - № 2. - С. 74 (С. 70-83).
20. Фейербах Л. Собрание произведений в трех томах. - Том 2: История философии / Под общ. ред. М. М. Григорьяна. - М.: Мысль, 1967. - 480 с.
21. Фиановский И.Г. Социально-психологическое отношение субъекта к преступлению / Фиановский И.Г. - Л.: Изд-во Лен-го ун-та, 1970. - 173 с.
22. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя, П.Ф. Юдина. - М.: Политиздат, 1963. - 542с.
23. Філософський енциклопедичний словник. - К.: Абрис, 2002. - 724 с.

24. ЯнагидаКэндзюро. Философия свободы / ЯнагидаКэндзюро. – М.: Изд-во соц.-экон. лит., 1958. – 209 с.

УДК 340.113:340.12

О.М. Литвинов

**ПРО ПОНЯТТЯ "КУЛЬТУРА"
ЯК ПРАВОВУ КАТЕГОРІЮ
(СПРОБА ПОБУДУВАННЯ
ФІЛОСОФСЬКОГО ІНГЕНІУМУ)¹**

У статті зроблено спробу обґрунтування правового статусу поняття "культура" через осмислення його культурно-історичних підмурків, які відбиваються в основних підходах до визначення самого поняття. Опіраючись на очевидні її якості – нормативність та обов'язковість, розглядається можливість такого тлумачення цього поняття.

Ключові слова: *право, культура, методологічні підходи до визначення культури, раціональність, нормативність, обов'язковість.*

В статті предпринята попытка обоснования правового статуса понятия "культура" через осмысление его культурно-исторических оснований, которые отражаются в основных подходах к определению самого понятия. Опираясь на очевидные её качества – нормативность и обязательность, рассматривается возможность такого толкования этого понятия.

Ключевые слова: *право, культура, методологические подходы к определению культуры, рациональность, нормативность, обязательность.*

In the article it is made an attempt of foundation of legal status of the notion "culture" through the understanding of its cultural and historical grounds, which are reflected in the main ways of the definition of this notion. It is considered the possibility of such interpretation through its obvious qualities – the presence of norms and obligatoriness.

¹ Інґеніум (лат. *ingenium*) – термін, що широко використовувався у філософській латині аж до модерної доби, і серед багатьох його значень найважливішим є "вроджена сила розуму", пов'язана з винахідливістю, дотепністю й благородством (Див.: Понс, Ален. *Ingenium // Sententiae: Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскальського товариства) – XXII (2010. – №1)*. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – С. 183-189). Не зовсім точно перекладався українською як "роздуми" або "міркування", російською як "размышления". Один з провідних українських спеціалістів з латиномовної (у тому числі філософсько-правової) термінології професор О.І. Хома звертає увагу й на таке значення цього багатого сенсилами терміну "як однієї зі здібностей людської душі". Таким чином, від "роздумів" ("міркувань") *ingenium* відрізняється акцентуванням суто творчої (а не з превалюванням споглядальної) спрямованості процесу мислення, що є "тією силою душі, або інтенцією, за допомоги якої душа виходить за свої межі та розвивається від непізаного до знання" (Хома О. *Animus/anima, animus/mens: накопичення неперекладності // Sententiae: Наукові праці Спільки дослідників модерної філософії (Паскальського товариства) – XXIII (2010. – №2)*. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – С. 143).